

กลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง

Strategies of Buddhism Dissemination of Phradhammacarika in Hmong
Ethnic Group

พระครูปริยัติพัชรโกวิท (สุขุม สุขุมาลปญโญ)¹ ศิริโรจน์ นามเสนา² และวรกฤต เกื่อนช้าง³
Phrakhrupariyattiphatcharakowit (Sukhum Sukhumalapanyo), Sirirote Namsena and
Worrakrit Thuenchang

Received: May 28, 2023

Revised: July 10, 2023

Accepted: July 17, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาสภาพการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง 2) สร้างกลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง 3) นำเสนอกิจกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกที่เหมาะสมกับกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ภาคสนาม ผู้ให้ข้อมูลสำคัญโดยการสัมภาษณ์เชิงลึก รวม 19 รูป/คน และสนทนากลุ่มจำนวน 9 รูป/คน ใช้สถิติหรือวิธีการวิเคราะห์ข้อมูลเป็นแบบวิเคราะห์เนื้อหาเชิงพรรณนาอธิบาย ผลการศึกษา พบว่า 1) สภาพการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง พบว่า ในบางครั้งไม่ต่อเนื่อง ความหลากหลายในการนับถือศาสนา ทำให้ผู้เผยแผ่ต้องปรับปรุงรูปแบบวิธีการที่หลากหลาย การที่จะเข้าถึงได้ต้องมีความเข้าใจวิถีชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง กลุ่มชาติพันธุ์ม้งมีความเข้าใจว่าการมานับถือพระพุทธศาสนาอาจทำให้วัฒนธรรมเปลี่ยนไป เพราะมีวัฒนธรรมประเพณีคติความเชื่อที่แตกต่างจึงยากต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา 2) กลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง พบว่า กระบวนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง นอกจากพระธรรมจาริกจะสอนตาม

¹ คณะสงฆ์จังหวัดเพชรบูรณ์; Sangha in Phetchabun Province

²⁻³ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย; Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Corresponding author, e-mail: phramahasukhum@gmail.com

ช่วงชั้นต่างๆ แล้วได้นำกระบวนการฝึกอบรมเข้าค่ายคุณธรรม มีการบวชภาคฤดูร้อน เน้นสังคมสงเคราะห์เป็นหลักในการเผยแผ่และพัฒนา และ 3) นำเสนอกลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกที่เหมาะสมกับกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง พบว่า พระธรรมจาริกต้องใช้กลยุทธ์เผยแผ่พระพุทธศาสนาผ่านงานของหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล (อ.ป.ต.) ทั้ง 8 ด้าน ดังนี้ (1) ด้านศีลธรรมวัฒนธรรม (2) ด้านสุขภาพอนามัย (3) ด้านสัมมาชีพ (4) ด้านสันติสุข (5) ด้านศึกษาสงเคราะห์ (6) ด้านสาธารณสุขสงเคราะห์ (7) ด้านกตัญญูกตเวทิตาธรรม (8) ด้านสามัคคีธรรม

คำสำคัญ: กลยุทธ์, การเผยแผ่พระพุทธศาสนา, พระธรรมจาริก, กลุ่มชาติพันธุ์ม้ง

Abstract

The purposes of this research article were 1) to study the conditions of the Buddhism dissemination of Phradhammacarika in Hmong Ethnic group; 2) to create a strategy for the Buddhism dissemination of Phradhammacarika in Hmong Ethnic group; 3) to present the strategy for the Buddhism dissemination of Phradhammacarika in Hmong Ethnic group. It was a qualitative field research with 19 key informants through in-depth interviews, and group discussions of 9 persons. Statistics or data analysis methods were descriptive content analysis. The results of the study found that 1) the conditions of the Buddhism dissemination by Phradhammacarika in the Hmong ethnic group found that sometimes it was discontinuous because of diversity in religion. This caused disseminators to develop a variety of methods to be able to access it, one must have an understanding the way of life of the Hmong ethnic group. The Hmong ethnic group understood that embracing Buddhism may change their culture. Because there were different cultural traditions and beliefs, it was difficult to disseminate Buddhism; 2) the strategy for disseminating Buddhism of Phradhammacarika in the Hmong ethnic group found that the process of disseminating Buddhism of Phradhammacarika in the Hmong ethnic group, in addition to Phradhammacarika taught at various levels and has led the training process to morality camps. There was a summer ordination program emphasizing social welfare as the main principle in dissemination and development;

and 3) presenting strategies for disseminating Buddhism of Phradhammacarika that were appropriate for the Hmong ethnic group. It was found that Phradhammacarika had to use strategies to disseminate Buddhism through the work of the sub-district public training unit (A.P.T.) in all 8 areas as follows: (1) morality and culture aspect, (2) health aspect, (3) occupation aspect, (4) peace aspect, (5) education and welfare aspect, (6) public welfare aspect, (7) Katanyukataveditadhamma aspect (8) aspect of unity.

Keywords: Strategy, Dissemination of Buddhism, Phradhammacarika, Hmong Ethnic Group

บทนำ

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทย มีองค์การทางคณะสงฆ์รับผิดชอบ เช่น โครงการพระธรรมทูต ทำการเผยแผ่พระพุทธศาสนาภายในประเทศ ทำหน้าที่อยู่ในทุกจังหวัดของประเทศไทย โครงการพระธรรมจาริก (จาริก-ไฮแลนด์, 2553) เป็นโครงการที่ส่งพระขึ้นดอยเพื่อไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาและช่วยพัฒนาชาวเขาที่อาศัยอยู่บนดอยสูงในเขตจังหวัดทางภาคเหนือ โครงการพระบัณฑิตอาสาพัฒนาชาวเขา ก็เป็นอีกโครงการที่ส่งพระบัณฑิตที่จบการศึกษาจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาและพัฒนาชาวเขบบนดอยสูง เช่นเดียวกับพระธรรมจาริก ในประเทศไทยมีชาวเขาซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์อยู่จำนวนหลายเผ่า ส่วนใหญ่อาศัยอยู่บนดอยสูงทางภาคเหนือ หาเลี้ยงชีพด้วยการทำไร่หมุนเวียน มีการตัดไม้ทำลายป่าเพื่อปลูกข้าวและปลูกฝิ่น สร้างปัญหาให้แก่ประเทศชาติ จนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จฯ ไปทรงเยี่ยมเยียนราษฎรชาวเขา ทอดพระเนตรเห็นการทำลายป่าตามยอดเขา ทรงเล็งเห็นถึงปัญหาที่จะเกิดขึ้น จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโครงการหลวงขึ้นด้วยทรัพย์สินพระองค์ เมื่อปี 2512 ภายหลังปี 2523 จึงเปลี่ยนชื่อโครงการฯ เป็นโครงการหลวงอย่างเป็นทางการและได้เปลี่ยนสถานะเป็นมูลนิธิโครงการหลวง ในปี 2535 โครงการฯ นี้ได้ส่งเสริมให้ชาวเขาปลูกพืชเศรษฐกิจเมืองหนาว ทำให้รายได้ราคาดีกว่าการปลูกฝิ่น ชาวเขาจึงเลิกปลูกฝิ่นตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

ในสถานการณ์ปัจจุบัน กระแสโลกาภิวัตน์ได้ขึ้นไปสร้างความเปลี่ยนแปลงและก่อให้เกิดปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อตัวชาวเขา ครอบครัว ชุมชน และรวมถึงส่งผลกระทบต่อสังคมและประเทศชาติ เช่น ปัญหาความยากจน ปัญหาที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย ปัญหาการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ปัญหายาเสพติด ปัญหาการศึกษา สาธารณสุข ปัญหาสถานะบุคคล

ปัญหาการอพยพเข้ามาทำงานในเมือง เป็นต้น การที่พระธรรมจาริกได้เข้าไปมีบทบาทในการพัฒนา เช่น การศึกษา อนามัย การพัฒนาชุมชน การผสมผสานระหว่างความเชื่อดั้งเดิมของชาวเขา กับ พระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการที่พิธีกรรมหลายอย่างของชาวเขา ได้เริ่มมีพระภิกษุเข้าไปมีส่วนร่วมในพิธี เป็นปรากฏการณ์ที่เห็นได้ว่าชาวเขาเริ่มมีความเลื่อมใสพระพุทธศาสนาในระดับหนึ่งแล้ว ลักษณะการนับถือพระพุทธศาสนาของกลุ่มชาติพันธุ์ม้งในปัจจุบัน แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ 1) นับถือตามทะเบียนบ้าน คนกลุ่มนี้ตอนสำรวจสำมะโนประชากร เมื่อไม่ได้ระบุว่านับถือศาสนาอื่น ทางราชการจึงระบุให้ว่า นับถือพระพุทธศาสนาทั้งหมด กลุ่มนี้ส่วนใหญ่ยังมีความเชื่อแบบดั้งเดิม ทำพิธีกรรมต่าง ๆ ตามบรรพบุรุษ มีบางส่วนที่เข้าวัดทำบุญร่วมกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา 2) นับถือตามศรัทธา คนกลุ่มนี้ส่วนมากเป็นคนรุ่นใหม่มีการศึกษา มีโอกาสได้บวชศึกษาผ่านโครงการพระธรรมจาริก จนเกิดศรัทธาจึงหันมานับถือ ปัจจุบันพบว่า มีผู้นับถือเพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ มีการทำบุญตามพิธีในทางพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น ชาวม้งจำนวนมากเริ่มมีแนวคิดที่ว่า ไม่อยากทำพิธีกรรมแบบดั้งเดิมตามบรรพบุรุษแล้ว เพราะพิธีกรรมทุกอย่างต้องใช้สัตว์เป็นเครื่องสังเวยตลอด เป็นการทำบาปซึ่งจะส่งผลให้ตนเองในอนาคต

การเผยแผ่ของพระธรรมจาริกย่อมต้องมีปัญหาอุปสรรค ผลจากการวิจัยหลายเรื่อง เช่น เรื่องผลสัมฤทธิ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในกลุ่มชาติพันธุ์ลีซูของพระธรรมจาริก (นาวัน วงศ์รัตน์ มัจฉา, 2554) พบว่า ปัญหาและอุปสรรคคือปัญหาด้านลัทธิความเชื่อแบบดั้งเดิมและอุดมคติค่านิยม ชาวลีซูเชื่อว่าทุกคนเสมอภาพเท่ากันไม่ว่าพระหรือฆราวาส ปัญหาด้านการสื่อสาร ลีซูบางหมู่บ้าน พูด เขียน อ่าน ไม่ได้ ภาษาเป็นปัญหาสำหรับพระภิกษุสามเณรที่ไม่ใช่ชาวลีซู ปัญหาด้านบุคคลากร ขาดแคลนพระธรรมจาริกที่มีคุณวุฒิ เรื่องรูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริก ในสองทศวรรษหน้า (พระตาล สิงห์ทอง, 2558) พบว่า รูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในคัมภีร์ มีการเข้าหาผู้นำทางสังคม ปฏิวัติคำสอนเดิม นำเสนอคำสอนใหม่ ส่วนรูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในปัจจุบัน มีการใช้สื่อและเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น วิทยุ โทรศัพท์ เฟสบุ๊ค รูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริก มีภารกิจหลัก คือ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาและจัดการศึกษา ภารกิจรอง คือ การสงเคราะห์และการพัฒนาสาธารณะประโยชน์ รูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในสองทศวรรษหน้า จะมีองค์ประกอบที่สำคัญ 5 ประการ คือ 1) การสงเคราะห์และพัฒนาสาธารณะประโยชน์ เน้นการมีส่วนร่วมเพื่อการพึ่งตนเอง 2) รูปแบบกิจกรรมเผยแผ่ศาสนาธรรม ต้องผสมผสานระหว่างเก่ากับใหม่ให้เหมาะสมกับผู้รับ เช่น ปฏิบัติธรรม ทำเว็บไซต์ ทำคลิปธรรมะเป็นภาษาชาวเขาหลงยูทูบ 3) การบริหารองค์การ ด้วยการจัดทำแผนยุทธศาสตร์ เพิ่มสำนักงานตั้งศูนย์ประสานงาน เพิ่มงบประมาณ บุคลากร วัสดุ อุปกรณ์ลงภาคสนาม

ควบคุมและประเมินผล 4) ใช้หลัก PDCA เข้ามาตรวจสอบเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการปฏิบัติงาน 5) ญุญแจสู่ความสำเร็จแบบยั่งยืนซึ่งต้องอาศัยปัจจัยภายใน ได้แก่ การบริหารงานอย่างมีระบบ พระธรรมจาริกต้องได้รับการพัฒนาความรู้ส่วนปัจจัยภายนอก ได้แก่ ขยายภาคีเครือข่าย ทั้งในและนอกชุมชนให้มีส่วนร่วมเผยแผ่พระพุทธศาสนา และเรื่องปัจจัยที่ส่งผลต่อการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูงของโครงการพระธรรมจาริกในพื้นที่ภาคเหนือ (พระอรุณเมธี พุทธิภัทรานันท์, 2557) ผลการวิจัยพบว่า ผลการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูงของโครงการพระธรรมจาริกในพื้นที่ภาคเหนือ โดยรวมมีผลการพัฒนาอยู่ในระดับปานกลาง ปัจจัยที่ส่งผลต่อการพัฒนาชุมชนฯ พบว่า ปัจจัยด้านการทำงานเป็นทีมส่งผลอยู่ในระดับมากที่สุด รองลงมาเป็นปัจจัยด้านศักยภาพและการมีส่วนร่วม ส่วนแนวทางการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูง ควรสร้างกระบวนการให้พระธรรมจาริกกับชาวบ้านทำงานร่วมกันเป็นทีม พัฒนาพระธรรมจาริกให้มีความรู้ความสามารถ สร้างกลไกการมีส่วนร่วมกับแกนนำชุมชน สร้างคู่มือการพัฒนาชุมชนของแต่ละเผ่า พร้อมหนุนเสริมงบประมาณและวัสดุอุปกรณ์ในการพัฒนาให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นไปด้วยความเชื่องช้า มีสาเหตุสำคัญประการหนึ่งคือ ภาษาที่สื่อสาร กลุ่มชาติพันธุ์ส่วนมาก ยังไม่สันทัดในการใช้ภาษาไทย ขาดแคลนบุคลากรที่รู้ภาษาท้องถิ่น ในชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ที่ผู้วิจัยจะทำการศึกษานั้น เป็นชุมชนชาติพันธุ์ม้งขนาดใหญ่ รวม 1 ตำบล 12 หมู่บ้าน 3,788 หลังคาเรือน มีประชากร จำนวนกว่า 15,873 คน (ตำบลเช็กน้อย, 2563) มีอาศรมพระธรรมจาริกหนึ่งแห่งรับผิดชอบการเผยแผ่พระพุทธศานายาวนานเกือบ 50 ปีแล้ว แต่ประชาชนที่เข้าใจหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา และนำไปปฏิบัติยังมีจำนวนน้อย เพราะพระธรรมจาริกที่มาปฏิบัติหน้าที่ ยังขาดความรู้ความเข้าใจในวัฒนธรรมประเพณี จึงทำให้ไม่มีส่วนร่วมในกิจกรรมของชาวบ้าน

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะทำการศึกษาวิจัยเรื่องกลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้งในตำบลเช็กน้อย อำเภอเขาค้อ จังหวัดเพชรบูรณ์ เพื่อให้ได้กลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เหมาะสมและสอดคล้องกับสังคมวิถีชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์ม้งในปัจจุบันต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาสภาพการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์
2. เพื่อสร้างกลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง
3. เพื่อเสนอกลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง

ชีวิตในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) แบบภาคสนาม (Field Research) โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก แนวคิด ทฤษฎี เอกสารหนังสือ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) และการสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) โดยมีขั้นตอนการวิจัย 6 ขั้นตอน ดังนี้ ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาและสำรวจข้อมูลเชิงเอกสาร จากแหล่งข้อมูล คือ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ขั้นตอนที่ 2 กำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัยจากข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ขั้นตอนที่ 3 กำหนดเครื่องมือในการวิจัย โดยผ่านกระบวนการแสวงหาแนวทางและพิจารณาเห็นชอบจากผู้เชี่ยวชาญ ขั้นตอนที่ 4 ลงพื้นที่เพื่อทำการสัมภาษณ์ โดยใช้การสัมภาษณ์แบบกึ่งทางและไม่เป็นทางการ ขั้นตอนที่ 5 การวิเคราะห์ข้อมูล ด้วยกระบวนการวิเคราะห์เชิงพรรณนา และวิเคราะห์เชิงคุณภาพด้วยการวิเคราะห์และสังเคราะห์เนื้อหา สร้างข้อสรุปกำหนดเป็นกลยุทธ์ ขั้นตอนที่ 6 สร้างองค์ความรู้จากการวิเคราะห์และสังเคราะห์ในประเด็นกลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง

1. การสัมภาษณ์เชิงลึก ผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่ผู้วิจัยเลือกแบบเจาะจงจำนวน 3 กลุ่ม ประกอบด้วย 1) พระสงฆ์ที่เป็นพระธรรมจาริกและพระนักเผยแผ่ในอำเภอเขาค้อ จังหวัดเพชรบูรณ์ จำนวน 11 รูป 2) กลุ่มอดีตข้าราชการ จำนวน 4 คน และ 3) กลุ่มผู้นำในชุมชน จำนวน 4 คน รวม 19 รูป/คน เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ แบบสัมภาษณ์ที่เป็นคำถามแบบปลายเปิด

2. การสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) เพื่อรับฟังความเห็น ข้อเสนอแนะจากผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ ประสบการณ์ หรือความเชี่ยวชาญด้านการเผยแผ่ จำนวน 9 รูป/คน เพื่อยืนยันหรือปรับปรุงองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยตามวัตถุประสงค์ โดยมีขั้นตอนดังนี้

2.1. นำข้อมูลที่เกี่ยวข้องได้มาจัดให้เป็นระบบ ระเบียบ ให้ความหมายกับข้อมูล จัดหมวดหมู่ความหมายข้อมูล ผู้วิจัยเลือกใช้การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) (Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S., 2000) คือ วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลที่แตกต่างกัน เลือกเก็บรวบรวมข้อมูลที่เป็นเรื่องเดียวกันไว้ และนำข้อมูลทั้งหมดมาพิจารณาแม้จะมาจากแหล่งข้อมูลที่แตกต่างกันทั้งเวลา สถานที่ และบุคคลก็ตาม เพื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล ก่อนนำไปวิเคราะห์ ผู้วิจัยวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลแล้วสรุปเป็นองค์ความรู้เพื่อตอบโจทย์วัตถุประสงค์และกำหนดกลยุทธ์ทำเป็นแบบจำลอง (Model)

2.2 นำเสนอกลยุทธ์ที่ได้จากองค์ความรู้การวิจัยและได้ทำเป็นแบบจำลอง (Model) ต่อที่ประชุมสนทนากลุ่มเพื่อรับฟังความเห็นและข้อเสนอแนะ

2.3 นำความคิดเห็นและข้อเสนอแนะของผู้ทรงคุณวุฒิที่ได้จากการสนทนากลุ่มไปปรับปรุงแก้ไของค์ความรู้ที่ได้จากผลการวิจัยและปรับปรุงแบบจำลอง (Model) ให้ถูกต้องเหมาะสมตามกระบวนการวิจัยต่อไป

สรุปผลการวิจัย

1. สภาพการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง ในการเข้าไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในกลุ่มชาติพันธุ์ม้งของพระธรรมจาริก เด็กที่มาเรียนกัศิ กิจกรรมที่ทำกัศิ ในบางครั้งไม่ต่อเนื่อง เช่น พระผู้สอนเข้าไปสอนแต่เด็กขาดเรียนไปช่วยงานพ่อแม่ในไร่ ความหลากหลายในการนับถือศาสนาต่าง ๆ ทำให้ผู้เผยแผ่ต้องปรับรูปแบบวิธีการเผยแผ่ที่หลากหลาย การที่จะเข้าถึงได้ต้องมีคามเข้าใจความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง เพราะเป็นกลุ่มชนที่มีความเคร่งครัดต่อประเพณีของตนเป็นอย่างมาก และมีความเข้าใจว่าการที่ต้องมานับถือพระพุทธศาสนานั้น อาจทำให้วัฒนธรรมของตนเปลี่ยนแปลงไป เพราะมีวัฒนธรรมประเพณีคติความเชื่อที่แตกต่างกันจึงยากต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

2. กลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง นอกจากพระธรรมจาริกจะสอนตามช่วงชั้นต่าง ๆ แล้วยังได้นำกระบวนการฝึกอบรมเข้าค่ายคุณธรรมหลักสูตรหนึ่งวัน หรือสองคืนสามวันเน้นการปฏิบัติจริง มีการจัดกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนา มีการประชาสัมพันธ์ให้กลุ่มชาติพันธุ์รับทราบ เพื่อเข้าร่วมกิจกรรม เช่น กิจกรรมบวชภาคฤดูร้อนในแต่ละปี กิจกรรมวันสำคัญทางศาสนา ให้นำลูกหลานเข้าร่วมกิจกรรมที่จัดขึ้นโดยอาศัยผู้เข้าร่วมโครงการเป็นผู้เชื่อมความสัมพันธ์ ใช้วิธีการโน้มน้าวโดยมีสิ่งของเป็นตัวดึงดูดให้สนใจมาร่วมงาน เน้นสังคมสงเคราะห์ช่วยเหลือชุมชนเป็นหลักในการเผยแผ่และพัฒนา จากนั้นจึงนำหลักธรรมคำสอนเข้าไปสอนให้รู้ในเรื่องการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว เรื่องบาปกรรมมีจริง

3. กลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง พระธรรมจาริกควรใช้กลยุทธ์ เข้าใจ เข้าถึง และพัฒนา เผยแผ่ผ่านงานของหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล (อ.ป.ต.) ทั้ง 8 ด้าน ดังนี้ 1) ด้านศีลธรรมวัฒนธรรม พระธรรมจาริกได้เผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยการส่งเสริมศีลธรรมจริยธรรม ผ่านกิจกรรมวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น วันมาฆบูชา วิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา และวันสำคัญของชาติ เช่น วันพ่อแห่งชาติ วันแม่แห่งชาติ โดยจัดให้มีการบรรพชาอุปสมบทหมู่ และสวดมนต์ปฏิบัติธรรม ถวายเป็นพระราชกุศล นอกจากนี้ยังจัดกิจกรรมเพื่อสืบทอดวัฒนธรรมประเพณี เช่น ประเพณีสงกรานต์ ประเพณีลอยกระทงและประเพณีปีใหม่ม้ง เป็นต้น จัดให้มีการบรรพชาสามเณรและศีลจารีณภาคฤดูร้อน 2) ด้านสุขภาพและอนามัย

พระธรรมจาริกมีบทบาทในการส่งเสริมสุขภาพและอนามัย คือ ให้คำปรึกษาปัญหาชีวิตแก่ราษฎรบนพื้นที่สูง สอดแทรกหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาให้เขาเป็นเกราะป้องกันจิตใจ เป็นศูนย์แจกจ่ายเวชภัณฑ์และรับบริจาคเวชภัณฑ์ยาประจำบ้าน ใช้พื้นที่อาศรมปลูกพืชสมุนไพรภูมิปัญญา มัง เชิญแพทย์แผนโบราณมาอบรมธรรมชาติบำบัดและสอนนวดแผนโบราณให้แก่เด็กกำพร้าและราษฎรที่มีความสนใจ 3) ด้านสัมมาชีพ พระธรรมจาริกได้ขับเคลื่อนงานด้านส่งเสริมสัมมาชีพโดยใช้สถานที่อาศรม เป็นสถานที่ปลูกพืชผักสวนครัว และไม้ยืนต้น และพืชสมุนไพร สนับสนุนเกษตรกรเพื่อสร้างอาชีพอย่างยั่งยืน โดยช่วยรับซื้อพืชผลการเกษตรของชาวบ้าน ส่งเสริมชาวบ้านในการพัฒนาให้ครบวงจร คือ ตั้งแต่ปลูก แปรรูป และหาช่องทางในการจัดจำหน่าย สนับสนุนกล้าพันธุ์ แก้วชุมชนและโรงเรียน 4) ด้านสันติสุข พระธรรมจาริก ได้ดำเนินการโดยใช้พื้นที่อาศรมเป็นศูนย์กลางในการจัดกิจกรรมเพื่อส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ในวันสำคัญทางศาสนา โดยสอดแทรกหลักธรรม เช่น ศีล 5 (ที่.ป.า. 11/286/247) และบุญกิริยาวัตถุ 3 (ที่.ป.า. 11/228/230) เป็นต้น ใช้อาศรมเป็นศูนย์กลางในการจัดกิจกรรมให้ห่างไกลยาเสพติด 5) ด้านศึกษาสงเคราะห์ พระธรรมจาริกแจกทุนการศึกษาแก่เยาวชนตามพื้นที่ต่าง ๆ ที่อาศรมพระธรรมจาริกรับผิดชอบ โดยมีการระดมทุนการศึกษาในเครือข่ายภาคีและญาติธรรมผ่านทางสื่อออนไลน์ 6) ด้านสาธารณสุขสงเคราะห์ พระธรรมจาริกได้สร้างบ้านพระธรรมจาริกอนุเคราะห์ เพื่อมอบให้ผู้ยากไร้ ผู้พิการ ผู้สูงอายุ และผู้ประสพภัย โดยได้รับความร่วมมือและสนับสนุนจากคณะสงฆ์ ส่วนราชการ องค์กร และผู้มีจิตศรัทธาทั่วไป ได้มอบของอุปโภคบริโภค แก่ราษฎรชาวเขาผู้ประสบอุทกภัย อัคคีภัย 7) ด้านกตัญญูกตเวทิตาธรรม พระธรรมจาริก ได้ดำเนินการผ่านกิจกรรมบรรพชาอุปสมบทหมู่ในวันพ่อและวันแม่แห่งชาติ เพื่อแสดงออกถึงความกตัญญูกตเวทิต่อบุพพการี 8) ด้านสามัคคีธรรม พระธรรมจาริก ได้ส่งเสริมให้เกิดความสามัคคีในชุมชน สังคม โดยสนับสนุนงบประมาณจัดงานกีฬาประจำท้องถิ่นเพื่อความปรองดองสมานฉันท์ สรุปได้ว่า พระธรรมจาริกใช้กลยุทธ์เผยแพร่ผ่านงานทั้ง 8 ด้าน ด้วยการทำความเข้าใจ นำไปให้เข้าถึงประชาชนชาวม้ง สอดแทรกหลักธรรมเพื่อที่จะพัฒนาความเข้าใจในพระพุทธศาสนาให้มากยิ่งขึ้น

อภิปรายผลการวิจัย

1. สภาพการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง ค้นพบว่าพระธรรมจาริกส่วนใหญ่มีปัญหาด้านภาษาในการสื่อสาร นอกจากภาษาแล้ว ชาวม้งส่วนใหญ่มุ่งการทำมาหากินเลี้ยงปากท้องมากกว่าสนใจในศาสนา ทำให้ผู้เผยแพร่ศาสนาจะต้องปรับวิธีการเผยแพร่ให้เหมาะสม การที่จะเข้าถึงกลุ่มชาติพันธุ์ม้งได้ต้องมีความเข้าใจในวิถีชีวิตความเป็นอยู่ เพราะเป็นกลุ่ม

ชนที่มีความเคร่งครัดต่อประเพณีของตน การนับถือพระพุทธศาสนานั้น อาจทำให้วัฒนธรรมของตนเปลี่ยนแปลงไป เพราะมีวัฒนธรรม ประเพณี คติ ความเชื่อ ที่แตกต่างจึงยากต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา สอดคล้องกับงานวิจัยของพระอรุณเมธี พุทธิภัทรานันท์ (2557) พบว่า ผลการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูงของโครงการพระธรรมจาริกในพื้นที่ภาคเหนือ โดยรวมมีผลการพัฒนาอยู่ในระดับปานกลาง ปัจจัยที่ส่งผลต่อการพัฒนาชุมชนฯ พบว่า ปัจจัยด้านการทำงานเป็นทีมส่งผลอยู่ในระดับมากที่สุด รองลงมาเป็นปัจจัยด้านศักยภาพและการมีส่วนร่วม ส่วนแนวทางการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูง ควรสร้างกระบวนการให้พระธรรมจาริกกับชาวบ้านทำงานร่วมกันเป็นทีม พัฒนาพระธรรมจาริกให้มีความรู้ความสามารถ สร้างกลไกการมีส่วนร่วมกับแกนนำชุมชน สร้างคู่มือการพัฒนาชุมชนของแต่ละเผ่า พร้อมหนุนเสริมงบประมาณและวัสดุอุปกรณ์ในการพัฒนาให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

2. กลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง ค้นพบว่า พระธรรมจาริก ควรใช้กลยุทธ์ที่สำคัญ 5 ประการ คือ 1) การสงเคราะห์และพัฒนาสาธารณะประโยชน์ เน้นการมีส่วนร่วมเพื่อการพึ่งตนเอง 2) รูปแบบกิจกรรมเผยแผ่ศาสนาธรรม ต้องผสมผสานระหว่างเก่ากับใหม่ให้เหมาะสมกับผู้รับ เช่น ปฏิบัติธรรม ทำเว็บไซต์ เฟสบุ๊ก ทำคลิปธรรมะเป็นภาษาชาวเขาลงยูทูบ 3) การบริหารองค์การ ด้วยการจัดทำแผนยุทธศาสตร์ เพิ่มสำนักงานตั้งศูนย์ประสานงาน เพิ่มงบประมาณ บุคลากร วัสดุ อุปกรณ์ลงภาคสนาม ควบคุมและประเมินผล 4) ใช้หลัก PDCA เข้ามา ตรวจสอบเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการปฏิบัติงาน 5) ทุ่มเทสู่ความสำเร็จแบบยั่งยืนซึ่งต้องอาศัยปัจจัยภายใน ได้แก่ การบริหารงานอย่างมีระบบ พระธรรมจาริกต้องได้รับการพัฒนาความรู้ ส่วนปัจจัยภายนอก ได้แก่ ขยายภาคีเครือข่าย ทั้งในและนอกชุมชน ให้มีส่วนร่วมเผยแผ่พระพุทธศาสนา สอดคล้องกับงานวิจัยของพระดาล ณาณโร (สิงห์ทอง) (2558) พบว่า 1) รูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในคัมภีร์ มีการเข้าหาผู้นำทางสังคม ปฏิบัติคำสอนเดิม นำเสนอคำสอนใหม่ ส่วนรูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในปัจจุบัน มีการใช้สื่อและเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น วิทย์ โทรทัศน์ เฟสบุ๊ก 2) รูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริก มีภารกิจหลัก คือ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาและจัดการศึกษา ภารกิจรอง คือ การสงเคราะห์และการพัฒนาสาธารณะประโยชน์

3. การนำเสนอกลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริกในกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง ค้นพบว่า พระธรรมจาริกนอกจากต้องใช้กลยุทธ์ 5 ประการข้างต้นนั้นแล้ว ควรต้องใช้หลักเข้าใจ เข้าถึง และพัฒนา เป็นกลยุทธ์เสริม โดยเผยแผ่ผ่านงานของหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล (อ.ป.ต.) ทั้ง 8 ด้าน ดังนี้ 3.1 ด้านศีลธรรมวัฒนธรรม พระธรรมจาริกได้เผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยการส่งเสริมศีลธรรมจริยธรรม ผ่านกิจกรรมวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา 3.2 ด้าน

สุขภาพและอนามัย ให้คำปรึกษาปัญหาชีวิตแก่ราษฎรบนพื้นที่สูง สอดแทรกหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาให้เขาเป็นเกราะป้องกันชีวิต เป็นศูนย์แจกจ่ายเวชภัณฑ์ยาประจำบ้าน 3.3 ด้านสัมมาชีพ พระธรรมจาริกได้ขับเคลื่อนงานด้านส่งเสริมสัมมาชีพโดยใช้สถานที่อาศรม เป็นสถานที่ปลูกพืชผักสวนครัว และไม้ยืนต้น และพืชสมุนไพร สนับสนุนเกษตรกรเพื่อสร้างอาชีพอย่างยั่งยืน 3.4 ด้านสันติสุข พระธรรมจาริกได้ดำเนินการโดยใช้พื้นที่อาศรมเป็นศูนย์กลางในการจัดกิจกรรมเพื่อส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ในวันสำคัญทางศาสนาหรือวันสำคัญต่าง ๆ โดยสอดแทรกหลักธรรม 3.5 ด้านศึกษาสงเคราะห์ พระธรรมจาริก แจกทุนการศึกษาแก่เยาวชนตามพื้นที่ต่าง ๆ 3.6 ด้านสาธารณสุข พระธรรมจาริกได้สร้างบ้านพระธรรมจาริกอนุเคราะห์ เพื่อมอบให้ผู้ยากไร้ ผู้พิการ ผู้สูงอายุ และผู้ประสบอัคคีภัยในพื้นที่ต่าง ๆ 3.7 ด้านกตัญญูทศเวทิตาธรรม พระธรรมจาริก ได้ดำเนินการผ่านกิจกรรมบรรพชาอุปสมบทหมู่ในวันพ่อและวันแม่แห่งชาติ เพื่อแสดงออกถึงความกตัญญูทศเวทิต่อบุพพการี และ 3.8 ด้านสามัคคีธรรม พระธรรมจาริก ได้ส่งเสริมให้เกิดความสามัคคีในชุมชนสังคม โดยสนับสนุนงบประมาณจัดงานกีฬาประจำท้องถิ่นเพื่อความปรองดองสมานฉันท์สอดคล้องกับงานวิจัยของนาวัน วงศ์รัตนมัจฉา (2554) พบว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในกลุ่มชาติพันธุ์ลื้อ เป็นไปด้วยความเชื่องช้า ทั้งนี้เพราะกลุ่มชาติพันธุ์ลื้อ มีความเชื่อดั้งเดิม เคารพนับถือบรรพบุรุษ อุปนิสัย อัตลักษณ์ วัฒนธรรม ตลอดจนอุดมคติของชาวลื้อ ต่างจากพุทธศาสนามาก นอกจากนี้ยังมีอุปสรรคด้าน สภาพภูมิศาสตร์ การคมนาคมไม่สะดวก ภาษาที่สื่อสารชาวลื้อส่วนมากยังไม่สันทัดในการใช้ภาษาไทย ขาดแคลนบุคลากร แนวทางที่เหมาะสมในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในกลุ่มชาติพันธุ์ลื้อ คือ ให้มีแผนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสำหรับชาวลื้อเฉพาะเป็นกรณีพิเศษ สนับสนุนให้ชาวลื้อหันมาเรียนพระปริยัติธรรมให้มากขึ้น กำหนดเป้าหมายจัดอบรมแกนนำชาวลื้อ เพื่อทำหน้าที่ช่วยพระธรรมจาริกในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

องค์ความรู้ใหม่

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย ด้านบุคลากรคือพระธรรมจาริกควรได้รับการพัฒนาให้มี ความรู้เรื่องภาษาท้องถิ่นคือภาษาม้ง เพื่อเป็นการสื่อสาร การเผยแผ่พระพุทธศาสนา และการถ่ายทอดหลักธรรม ควรเป็นผู้มีความประพฤติดี เป็นแบบอย่างน่าเลื่อมใส ตามหลักคุณสมบัติของนักเผยแผ่ 7 ประการ คือ 1) ปิโย เป็นที่รักเป็นที่พอใจ คือ เข้าถึงจิตใจสร้างความรู้สึกสนิทสนมเป็นกันเอง 2) ครุ เป็นที่เคารพ คือ มีความประพฤติเหมาะสมแก่ฐานะ 3) ภาวนีโย เป็นที่ยกย่อง คือ มีความรู้จริงทรงภูมิปัญญาแท้จริง และเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนเองอยู่เสมอ เป็นที่ยกย่องน่าเอาอย่าง 4) วัตตา เป็นนักพูด คือ เลือกใช้วิธีการเผยแผ่ในรูปแบบต่าง ๆ เพื่ออธิบายให้ผู้ฟังเข้าใจ 5) วัจะ

นักชะโม เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำไต่ถาม คำล่วงเกิน และคำดักเตือน วิชาภษวิจารณ์ต่าง ๆ อดทนได้ไม่เบื่อหน่าย 6) คัมภีรญาณจะ กะถัง กัตตา เป็นผู้พูดถ้อยคำลึกซึ้งได้ให้ผู้ฟังเข้าใจได้ง่าย นักเผยแผ่ที่ดีจะต้องมีความรู้ในศาสตร์หลาย ๆ อย่าง และต้องฉลาดในการเลือกใช้วิธีเผยแผ่แบบต่าง ๆ เพื่อให้เหมาะสมกับผู้ฟัง 7) โน จัญฐาเน นิโยชะเย ไม่ชักนำในอฐานะ คือ ไม่ชักนำผู้ฟังให้เดินผิดทางไปนอกพุทธดำรัส

ด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ควรใช้หลักเทศนาวิธีในการสอนธรรม 4 ประการ คือ 1) สันทัสสนา อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดูให้เห็นกับตา 2) สมาทปนา ชักจูงใจให้เห็นจริงด้วย การชวนให้คล้อยตามจนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ 3) สมุตเตชนา เร้าใจให้แก้สงสัย ปลุกใจให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จ อดทนต่อความเหนื่อยยาก 4) สัมปหังสนา ชโลมใจให้เข้มแข็ง ไร้เรง เบิกบาน ไม่เบื่อ

ด้านกลยุทธ์ พระธรรมจาริกควรเสริมด้วยกลยุทธ์ 3 ประการ คือ 1) เข้าใจ หมายถึง เราเข้าใจเขา คือ เข้าใจวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง และให้เขาเข้าใจเรา คือ เข้าใจหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เข้าใจศาสนพิธี 2) เข้าถึง หมายถึง สามารถนำไปปฏิบัติได้ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง และ 3) พัฒนา หมายถึง เป็นที่ยอมรับทั้งสองฝ่ายและร่วมมือกันส่งเสริมพัฒนา โดยประยุกต์การเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ากับวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ และพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง ผ่านกิจกรรมงานของหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล (อ.ป.ต.) 8 ด้าน คือ 1) ด้านศีลธรรมและวัฒนธรรม 2) ด้านสุขภาพและอนามัย 3) ด้านสัมมาชีพ 4) ด้านสันติสุข 5) ด้านศึกษาสงเคราะห์ 6) ด้านสาธารณสงเคราะห์ 7) ด้านกตัญญูตเวทิตาธรรม และ 8) ด้านสามัคคีธรรม

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

1. คณะสงฆ์ควรให้มีการจัดตั้งศูนย์อำนวยการพระธรรมจาริกของคณะสงฆ์ที่มีเครื่องมือและอุปกรณ์ที่พร้อมจะออกไปปฏิบัติหน้าที่ได้สะดวก พร้อมด้วยบุคลากรที่มีความรู้ในด้านต่างๆ ประจำศูนย์ด้วย

2. คณะสงฆ์ควรมีงบประมาณสนับสนุนโครงการพระธรรมจาริกในทุกปี เพื่อความสัปปายะในการปฏิบัติงานของพระธรรมจาริก

3. คณะสงฆ์ควรมีการอบรมภาษาของเผ่าต่าง ๆ ประเทศไทยเพื่อให้พระธรรมจาริกที่จะไปเผยแผ่ได้ทราบความหมายของภาษาได้บ้าง

4. พระธรรมจาริกสามารถนำผลการวิจัยไปประยุกต์ใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในชุมชนชาติพันธุ์อื่นได้

5. พระนักเผยแผ่ทั่วไปสามารถนำผลการวิจัยไปประยุกต์ใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในจังหวัดที่มีกลุ่มชาติพันธุ์ม้งได้

เอกสารอ้างอิง

จาริก-ไฮแลนด์. (2553). *จดหมายเหตุพระธรรมจาริกแห่งแผ่นดิน ที่ระลึกเนื่องในงานฉลอง 45 ปี*

โครงการพระธรรมจาริก 2508-2553. กรุงเทพฯ : ไทยนิวส์.

ตำบลเข็กน้อย. (2563) *จำนวนประชากรและหลังคาเรือน อำเภอเขาค้อ จังหวัดเพชรบูรณ์*. ข้อมูล

ณ เดือน กุมภาพันธ์. (อัตสำเนา)

นาวัน วงศ์รัตนมัจฉา. (2554). *ผลสัมฤทธิ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในกลุ่มชาติพันธุ์ลีซูของพระ*

ธรรมจาริก. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา). บัณฑิต

วิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระตาล ญาณโร (สิงห์ทอง). (2558). *รูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมจาริก ใน*

สองทศวรรษหน้า. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา).

บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระอรุณเมธี พุทธิภัทรานนท์. (2557). *ปัจจัยที่ส่งผลต่อการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูงของโครงการ*

พระธรรมจาริกในพื้นที่ภาคเหนือ. (วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการ

บริหารการพัฒนา). คณะสังคมศาสตร์และศิลปศาสตร์ : มหาวิทยาลัยนอร์ท-เชียงใหม่.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณ*

ราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (2000). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand

Oaks, Calif : Sage Publications.